

A praesens historicum fordítási lehetőségei Márai Sándor regényei és azok finn fordításai alapján

ZAJÁ CZ M ó n i k a

Dolgozatom a nyelvészet és az irodalom területét egyaránt érinti. A praesens historicumot (múlt idő funkciójú jelen idő) vizsgálom nyelvészeti, valamint irodalmi-narratológiai megközelítésben magyar irodalmi művek és azok finn fordításai alapján.

A praesens historicum a jelen időnek egy olyan, másodlagos funkciója, amellyel múltban végbement történéseket fejezünk ki, úgy, mintha azok a jelenben a szemünk láttára mennének végbe. Használatának élénkítő, dinamizáló hatása van, amely nemcsak magukat az eseményeket, hanem azok érzelmi velejáróit is aktualizálja. A jelen idő transzpozíciójának ezt a fajtáját a magyarban, mind az élőbeszédben, mind a szépirodalomban szívesen használjuk. Márai Sándor Vendégjáték Bolzanóban c. regényéből való az alábbi idézet: „*Nemcsak a török suhogtak öt év előtt? A pillanat, amikor először látta Franciskát, melyekben és titokzatosabban rejtőzött az időben. Ott áll a kertfal mellett, a ciprusok árnyékában, s felettük hígan és szelíden kék az ég (...) Franciskát átöleli a szél, az éjjeli köntös puha leplei megtapadnak a fiatal leánytesten, most olyan Franciska, mintha az álom fürdőjéből lépett volna elő...Általában sokat, túl sokat beszélek. De akkor hallgattam, Pistoiban az omladozó kastély előtt.*” A praesens historicumot a mindennapi beszédben is használjuk: *Képzeld, tegnap este ülünk a tévé előtt, nézzük a krimi. A legizgalmasabb pillanatban egyszerre sötétség borul a lakásra. Áramszünet!... stb.*

Az elbeszélő nemcsak a maga számára aktualizálja a történeteket és azok érzelmi hatását, hanem mintegy magával rántja hallgatóságát a felidézett helyzetbe (Péter Mihály 1991: 118–119).

A vizsgált nyelvi jelenségre, a praesens historicumra finnre fordított magyar irodalmi műveken keresztül lettem figyelmes. Ez a magyar nyelvben – élőszóban és szépirodalomban egyaránt – oly elterjedt igeidőforma a finnben jóval rit-

ká bban haszná latos. Elmondható ez annak alapján, hogy míg a magyar nyelvészek aránylag sokat foglalkoznak ezzel a jelenéggel, addig a finn nyelvtanok meglehetősen periférikusan kezelik, másrészt saját, finn nyelvtanulás során szerzett tapasztalataim is ezt látszanak igazolni. A finn beszélő csak nagyon ritkán él a jelen idő e másodlagos funkciójának haszná latával. Amikor finn irodalommal, fordítás-irodalommal kezdtem foglalkozni, hamar felkeltette az érdeklődésemet a probléma: ha a finnben jóval ritkább e jelenség haszná lata, milyen nyelvi lehetőségek állnak a finn fordító rendelkezésére a praesens historicum-ban íródott szövegrészek átültetésére.

A kérdés részletes vizsgá latának anyagá ul Márai Sándornak, a modern magyar irodalom egyik meghatározó klasszikusának három regényét választottam. Márai méltó irodalomtörténeti helyének megjelölése évtizedekig késett, mert a kommunista kultúrideológia teljességgel elzárta műveit a hazai olvasók elől, illetve epikájának klasszikus-modern individuumszemlélete és írásmódjának polgári hagyományai sem találtak számottevő folytatásra a magyar prózában (Kulcsár Szabó Ernő 1993: 20).

Regényei közül a *Vendégjáték Bolzanóban* (1940), *Az igazi* (1942) és *A gyertyák csonkig égnek* (1942) bőséges példaanyagot nyújtanak a praesens historicum vizsgá latához. Mindhárom regénynek van finn fordítása: az első kettő, a *Casanovan ainoa rakkaus* 1946-ban és a *Sinipunainen nauha* 1944-ben jelent meg. A két világháború közötti időszak, mint tudjuk, nem kedvezett a műfordításnak, elsősorban az esztétikailag kevésbé értékes, szórakoztató irodalmi alkotások kerültek átültetésre. E tekintetben tehát a 44-es és 46-os Márai-fordítások már bizonyos ellenáramlatról tanúskodnak (Szopori Nagy Lajos 1990: 51–53). *A gyertyák csonkig égnek* c. regény finn fordítása *Kynttilät palavat loppuun* címmel a közelmúltban, 2001 januárjában jelent meg Finnországban.

A továbbiakban a jelenség gyakorlati vizsgá latával foglalkozom *A gyertyák csonkig égnek* című regényből és annak finn fordításából kiemelt szövegrész alapján. A regény két öregember találkozójáról szól, az egykori jóbarátok negyven éve nem látták egymást. Vacsora közben a tábornok a múlt emlékeit idézi vendégének Konrádnak, a kettejük között kialakult párbeszéd lassanként monológgá válik, hiszen egész hosszan csak a tábornok hangját halljuk, amint előadja a múlt történeteit a saját értelmezésében. (A tábornok a történetben maga is elbeszélővé válik. Az alábbiakban elemzett regényrészlet az ő „történetének” egyik részlete, így az elemzésben elbeszélő alatt a tábornokot értem.) Múltidéző magánbeszédéből kiderül, miként kellett egy napon keserűen tapasztalnia, hogy a hozzá legközelebb álló két ember idegenné válik számára. Egy vadászaton ráemeli fegyverét a férfi, aki gyermekkorától meghitt barátja volt, de nem húzza meg a ravaszt. Aznap még együtt is vacsoráznak hárman, a hős, Konrád, a barát

és Krisztina, a feleség. Másnap Konrád szó nélkül elutazik. Henrik elmegy barátjának lakására, ahol addig sohasem járt. Hamarosan Krisztina is felbukkan ott, és amikor értesül a történekről, gyávának mondja a férfit, amiért megfutamodott. Henrik hazatér otthonába, estig vár feleségére, de Krisztina nem érkezik meg. Ekkor a férj kiköltözik a kastélyból. Csak nyolc év múlva tér vissza, amikor tudomására hozzák, hogy asszonya meghalt. Most, Konrád szökése után negyven évvel ülnek egymással szemközt, és a tábornok választ vár kérdéseire.

A továbbiakban a vadászjelenet utáni vacsora történéseit visszaidéző regényrészlet szövegében vizsgálom meg az igeidő változásait.

Az alábbi táblázatban a kiemelt szövegrész és finn fordítása látható mondatokra bontva. A + jel azt jelenti, hogy a mondat praesens historicumban van, a – jel pedig múlt idejű igeidőforma jelenlétét jelzi a mondatban.

(A zárójeles számok a lapszámot jelölik, ahol az adott mondat a regényben és fordításában megtalálható.)

- (1) Aztán megérkezteél, esti ruhában, s vacsorához ültünk. (91)
Ja sitten saavuit sinä tummiin pukeutuneena ja istuuduimme pöytään. (124)
- (2) Beszélgettünk, mint más estéken. (91)
Keskustelimme niin kuin muulloinkin. (124)
- (3) A vadászatról is beszéltünk, a hajtók jelentéséről, arról, hogy egyik vendégünk hibát követett el, a szó valóságos értelmében is bakot lőtt, holott ehhez nem volt joga. (91)
Puhuimme tietysti myös metsästysretken tapahtumista, siitä, että eräs vieraimme oli haksahanut ja ampunut sananmukaisesti pukin, vaikka siihen hänellä ei olisi ollut oikeutta. (124)
- (4) De arról egy szót sem szólsz, egész este. (91)
Mutta siitä tietystä hetkestä sinä et puhunut koko illan aikana, et niin halustua sanaa. (124)
- (5) Nem említed a magad vadászkalandját, az elmulasztott kapitális szarvasbikát. (91)
Et maininnutkaan omasta seikkailustasi: komean uroshirven pääsemisestä karkuun. (124)
- (6) Ilyesmiről beszélni kell, akkor is ha nem vérbeli vadász az ember. (91)
Vaikka eihän sellaisesta voi jäädä vaiti, ei edes se, joka ei ole varsinainen metsämies. (124)

- (7) Nem szólsz arról, hogy elmulasztottad a vadat, nem beszélsz arról, hogy idő előtt otthagytad a vadászatot, üzenet nélkül visszamentél a városba, csak este kerültél elő. (91)
Et kertonut, kuinka olit jäänyt nuolemaan näppejäsi, kuin et myöskään siitä, että olit palannut kesken metsästyksen viestiä jättämättä kaupunkiin ja palannut vasta illaksi takaisin. (124)
- (8) Mindez kétségtelenül szokatlan, a társadalmi megegyezések ellen való. (91)
Kaikki tämä on varsin kummallista, vastoin hyviä tapoja. (125)
- (9) Egy szavad lehetne a délelőtről... de egy szavad sincs, mintha nem is vadásztunk volna együtt reggel. (91)
Odotin kärsimättömänä, mitä kertoisit aamupäivän tapahtumista... mutta ei, tuntui siltä kuin emme olisi olleetkaan metsällä. (125)
- (10) Másról beszélsz. (91)
Puhuit aivan muista asioista. (125)
- (11) Megkérded Krisztinát, mit olvasott este, amikor beléptél hozzánk, a társalgóba? (91)
Kysyit Krisztinalta, mitä hän oli ollut lukemassa, kun astuit seurusteluhuoneeseen. (125)
- (12) Krisztina a trópusokról olvasott. (91)
Ja Krisztina kertoi sinulle tropiikkia koskevasta kirjastaan. (125)
- (13) Az olvasmányról hosszan beszéltek; megkérded Krisztinától a könyv címét, faggatod, milyen hatással volt rá az olvasmány, tudni akarod, milyen az élet a trópusokon, úgy viselkedsz, mint akit nagyon érdekel ez a téma, amelyről nem tudsz semmit – s én csak később tudom meg a városi könyvkereskedőtől, hogy ezt a könyvet és másokat is, amelyek e tárgykörre vonatkoznak, te hoztad s te adtad kölcsön néhány nap előtt Krisztinának. (91)
Keskustelitte siitä pitkään; pyysit Krisztinalta teoksen tiedot ja pyysit häntä kuvailemaan kirjan tekemää vaikutusta, ja kertomaan, millaista on elämä tropiikissa. Vaikutti siltä, kuin et tietäisi aiheesta mitään mutta että se kiinnosti sinua kovin – ja sain kuulla vasta myöhemmin, kaupungin kirjakauppiaalta, että sinä itse olit tilannut tämän kirjan ynnä muita samaan aiheeseen liittyviä teoksia ja että nimenomaan sinä olit lainannut tämän kirjan Krisztinalle joitakin päiviä ennemmin kuin kyselit siitä. (125)

- (14) Mindezt nem tudom még aznap este. (91)
Mutta vielä tuona iltana minä en ollut näistä asioista selvillä. (125)
- (15) A társalgásból kizártok engem, mert fogalmam sincsen a trópusokról. (91)
Jätitte minut keskustelun ulkopuolelle, sillä minulla ei ollut tropiikista mitään käsitystä. (125)
- (16) Később, mikor már tudom, hogy megcsaltok ezen az estén, visszagondolok az elhangzott jelenetre, hallom az elhangzott szavakat, s őszinte elismeréssel fedezem föl, milyen tökéletesen színészkedtek mindketten. (91)
Myöhemmin, kun minulle oli jo selvää, että te tuona iltana huijasitte minua, ja kun nyt muistelen tuota näytöstä ja kuulen korvissani repliikkinne, niin minun on ihailten tunnustettava näyttelijäntyönne suurenmoisuus. (125)
- (17) Én, az avatatlan, semmit nem gyaníthatok szavaitokból: a trópusról beszéltok, egy könyvről, általános olvasmányról. (91)
Minä, ulkopuolinen, en ollut tosiaankaan kärryillä: minun kannaltani keskustelunne koski vain tropiikkia ja Krisztinan lukukokemusta. (125)
- (18) Szeretnéd tudni Krisztina véleményét, különösen érdekel, elviselheti-e egy más éghajlatban született és nevelkedett ember a trópus életfeltételeit?... (92)
Olit utelias saamaan selville Krisztinan mielipiteen, ja erityisesti sinua kiinnosti se, voisiko muussa ilmanalassa syntynyt ja kasvanut ihminen sietää trooppisia olosuhteita. (125)
- (19) Mit gondol Krisztina?... (Engem nem kérdezel.) (92)
Mikä mahtoi olla Krisztinan käsitys asiasta? (Minun käsitykseni ei sinua kiinnostanut.) (125)
- (20) Hát erről beszélsz utolszor Krisztinával. (92)
Tällaisia sinä tosiaankin juttelit silloin viimeksi, Krisztinan kanssa. (126)
- (21) Éjfél felé kocsid kéreted, visszamégy a városba. (92)
Mutta puolenyön jälkeen tilasit vaunut ja palasit kaupunkiin. (126)
- (22) Amikor elmégy, Krisztina is búcsúzik – folytatja aztán. (92)
Sinun lähdettyäsi Krisztinakin vetäytyi omiin oloihinsa, kenraali jatkaa sitten. (127)
- (23) Egyedül maradok ebben a szobában. (92)
Jäin tähän huoneeseen yksin.

- (24) A könyvet, az angol nyelven írott trópusi könyvet ott felejtette a karos-
széken. (92)
Krisztina oli unohtanut kirjansa nojatuoliin. (127)
- (25) Nincs kedvem aludni, felemelem és lapozom a könyvet. (92)
En halunnut käydä vielä levolle, ja niinpä ryhdyin selaamaan Krisztinan kirjaa. (127)
- (26) A képeket nézegetem, gazdasági és egészségügyi, orvosi kimutatások
számtábláit betűzöm. (92)
*Katselin kirjan kuvia ja yritin saada selkoa sen taulukoista, jotka kuvasi-
vat trooppisten maiden taloudellista tilannetta sekä terveyteen liittyviä
asioita. (127)*
- (27) Meglep, hogy Krisztina ilyesféle könyvet olvas. (92)
Minua hämmästytti, että Krisztina luki tällaista kirjaa. (127)
- (28) Mindehhez nem lehet igazi köze, nem érdekelheti a félsziget kaucsukter-
melésének számtani görbéje, sem a bennszülöttek egészségi helyzete. (92)
*Tuumin mielessäni, että ei tällaisilla asioilla voi olla hänelle merkitystä,
ei häntä voi kiinnostaa Malakan niemimaan kautsuntuotannon käyrä ei-
kä alkuasukkaiden terveydellinen tilanne. (127)*
- (29) Mindez nem Krisztina, gondolom. (92)
Ei tästä voi tunnistaa Krisztinaa.
- (30) De a könyv mégis beszél, s nemcsak angolul és nemcsak a félsziget élet-
feltételeiről. (92)
*Mutta kirja puhui kuitenkin omaa kieltään – ja se kieli oli muutakin kuin
englantia, ja se kertoi muustakin kuin Kaakkois-Aasian oloista. (127)*
- (31) Amíg a könyvet kezemben tartom, éjfél után egyedül a szobában, mikor
a két ember, akikhez apám után közöm volt életemben, elment tőlem,
egyszerre megértem, hogy ez a könyv is jeladás. (92)
*Siinä kirja kädessäni, puolenyön jälkeen, yksin huoneessa, sen jälkeen,
kun ne kaksi ihmistä, jotka isäni kuoltua olivat kuuluneet elämäni, oli-
vat lähteneet luotani, ymmärsin yhtäkkiä, että myös tämä kirja oli merkki
jostakin. (127)*
- (32) S megértek homályosan valami mást is: a dolgok ezen a napon végre
szólani kezdetek hozzám, valami történt, az élet megszólalt. (93)
*Ja hämărăsti käsitin myös jotain muuta: tuona päivänä asiat lopulta al-
koivat puhutella minua, jotain oli tapahtunut, oli kuin elämä olisi alkanut
opettaa minua. (127)*

(33) S ilyenkor nagyon kell figyelni, gondolom. (93)

Nyt on oltava tarkkana, ajattelin. (127)

Eredeti és fordítás egyaránt múlt időben kezdődik, a beszélő az első három mondatban röviden, viszonylag gyorsan tudatja az előzményeit annak, amiről voltaképpen részletesen beszélni akar. A negyedik mondatban a magyar szövegben igeidőváltás történik: a történet felidézője a visszaemlékezést jelen időben folytatja tovább. A táblázatból jól látszik, hogy az eredeti szöveg igeidőváltását a fordítás nem követi, tehát az imperfektumban folytatódik tovább. A magyarban következetesen halad a praesens historicum a szövegrészlet végéig, mégis találunk két kivételt, amikor a beszélő visszavált múlt időre. Ezek a mondatok (12., 24.) szükségszerűen kerültek múlt időbe, mert nyelvtani előidejűséget fejeznek ki, jelen időben egyszerűen nyelvtanilag helytelenek lennének. Találunk két olyan példát is (6., 8.), amely ugyan jelen időben van, mégsem tekintjük praesens historicumnak, mivel azzal valamilyen általános érvényű (tehát időhöz nem köthető) állítást közöl a beszélő. Összességében elmondható, hogy míg a magyar szövegrészletben igeidőváltás történt, ami hosszan, mintegy 30 mondaton keresztül meg is marad, addig a fordítás meghagyja végig a múlt időt.

A jelen idő használata múlt idejű funkcióban természetesnek ható stílusesszék, ezért a magyar szépirodalmi művekben gyakran találkozunk vele. Az elbeszélés mindig dinamikus folyamat, a dinamizmus egyik feltétele, hogy az elbeszélő és az elbeszélés tárgya közti distancia állandóan változik: az elbeszélés folyamán az elbeszélő közelítheti és távolíthatja elbeszélésének tárgyát, hiszen felidézett emlékei érzelmeket ébresztenek fel benne, vagy éppen hidegen hagyják. A „jelen idejű” elbeszéléssel élénkítheti a megtörtént eseményeket, szinte újraélheti a már megélt pillanatot, annak érzelmi hatását nemcsak a maga számára aktualizálva, hanem hallgatója számára is. Esetünkben a tábornok a negyven évvel ezelőtti közös vacsoraest történéseit eleveníti fel, a legapróbb részletekig hatolva. Ezáltal szeretne bizonyosságot szerezni, valóban jól látta-e akkor a tényeket. Az események részletező visszaidézésével és jelen idejű előadásmódjával azonban Konráddal is szinte újra végigéleli a kérdéses estét. Véleményem szerint különös feszültséget teremt ezáltal a szerző: a tábornok megjelenítő előadásmódjával (amit a jelen idejű elbeszélő móddal ér el) mintegy vádbeszédet mond, és olvasás közben szinte érezzük a karosszékben feszengő Konrád kínját. Mindazonáltal a tábornok „oly szenvtelenül és egykedvűen beszél, mint ha a rendőrségen mondaná tollba egy baleset körülményeit”. A történeteket Henrik már negyven éve próbálja feldolgozni, negyven éve készül arra, hogy kiderítse „az” igazságot, azonban a látogatás végeztével sem tud többet, mivel Konrád hallgatásba burkolódik, Krisztina följegyzéseit pedig ő maga égeti el. Csak-

is egyoldalú értelmezéseket kapunk az eseményekről, így a magyarázatok érvényessége eldönthetetlen (Szege dy-Maszák Mihály 1991: 119–120).

A fenti szövegrészletből jól látszik, miként kényszerül a fordító imperfek tum használatára praesens historicum helyett. Ezáltal az elbeszélő és tárgy a kö zötti távolság váltakozásának éreztetése is problematikussá válik. A regényben találunk azonban olyan részleteket is, amelyekben a fordító is élhet a praesens his toricum adta játék lehetőségével. Konrád így emlékezik a trópusi körülményekre:

- (34) Ez az eső – mondja, mintha másról kezdene beszélni. (57)
Tropiikin sade, Konrád sanoo ja tuntuu siirtyvän toiseen asiaan. (78)
- (35) Dobol a ház bádogtetején, mint a gépfegyver. (57)
Rummuttaa talon peltikattoa kuin konekiväärillä (78)
- (36) A mocsár gőzölög, az eső meleg. (57)
Suo höyryää, ja vesi on lämmintä. (78)
- (37) Minden nedves, az ágynemű, a fehérnemű, a könyvek, a dohány a bádog szelencében, a kenyér. (57)
Kaikki on kosteaa, sänkyvaatteet, alusvaatteet, kirjat, tupakka peltiaskis sa, leipä. (78)
- (38) Minden ragad, csirizes. (57)
Kaikesta tulee liimapaperia, liisteriä. (78)
- (39) Ülsz a házban, a malájok énekelnek. (57)
Istuskelet talossasi, malaijit laulavat. (78)
- (40) A nő, akit a házba vettél, mozdulatlanul ül a szoba sarkában, és néz. (57)
Taloon ottamasi nainen istuu huoneesi nurkassa ja katsoo sinuun. (78)
- (41) Órákon át tudnak így ülni mozdulatlanul, és néznek. (57)
He voivat istua näin tuntikausia, liikahtamatta ja yhä vain silmät sinus sa. (79)
- (42) Először oda sem figyelsz. (57)
Aluksi et välitä siitä. (79)
- (43) Aztán ideges leszel, megparancsolod, menjen ki a szobából. (57)
Sitten se alkaa käydä hermoillesi ja komennat naisen toiseen huonee seen. (79)
- (44) De nem segít ez sem: tudod, hogy akkor máshol ül, a ház valamelyik szobájában, s a falakon át is néz. (57)
Mutta ei se auta, sillä alat ajatella, että nyt se nainen istuu jossain toisessa huoneessa ja katso sinua seinien läpi. (79)

Előfordulnak olyan esetek is a regény szövegében, – igaz nagyon ritkán – ahol a finnben praesens historicumot találunk, holott a magyarban imperfectum szerepel. A vadászjelenet, mely a tábornok visszaemlékezéseinek lélektanilag talán egyik legfeszültségterhesebb mozzanata, a finnben jelen időben „történik” az eredeti múlt idejű elbeszélés helyett. Mivel magyarázható, hogy a fordító az esetek többségében az eredeti praesens historicumtól eltérve imperfectumot kényszerül használni, míg máskor a fordítandó szöveget követve használja a kérdéses nyelvi jelenséget, sőt bizonyos esetekben „hiperkorrekt” módon ott is használja, ahol a magyarban az nem szerepel? Milyen lehetőségei vannak a finn fordítónak – saját nyelvi-irodalmi hagyományát és a fordítandó szöveg narratológiai szerkezetét egyaránt figyelembe véve – a praesens historicumban írott szövegrészek fordítására?

Ebben a rövid tanulmányban elsősorban dolgozatom legfőbb kérdéseit és munkamódszeremet kívántam bemutatni. A feltett kérdésekre a magyarázatot mindhárom regény részletes vizsgálatával próbálom megkeresni.

Irodalom

Benkő Loránd (főszerk.) 1992: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. Akadémiai Kiadó, Bp.

Kulcsár Szabó Ernő 1993: A magyar irodalom története 1945–1991. Argumentum Kiadó, Bp.

Péter Mihály 1991: A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai. Bp.

Szegedy-Maszák Mihály 1991: Márai Sándor. Akadémiai Kiadó, Bp.

Szopori Nagy Lajos 1990: Unkarin kirjallisuus 1920–1986. SKS, Helsinki.